

Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.)
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU
Kapitoly z dějin bezpráví

Zdenek Krystufek
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU

Vzor citace:

Krystufek, Z. Komunistické právo v Československu. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 931-951. Přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>

Tato kapitola byla v plném znění zveřejněna ke studijním a výzkumným účelům na internetových stránkách

<http://www.komunistickepravo.cz>

Všechna práva vyhrazena.

Zdenek Krystufek
Komunistické právo v Československu

Obsah

1. Právnické vzdělání
2. Právní praxe
3. Bezprávi
4. Právní teorie
5. Právní fikce demokracie

KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU

ZDENEK KRYSŤUFEK

ZÁKLADNÍ LITERATURA: Bystřina, I. Právní názory a právní instituce. Orbis: Praha, 1954; Mlynář, Z. Mráz přichází z Kremlu. Praha: Mladá Fronta, 1990; Lakatoš, M. Otázky tvorby práva v socialistické společnosti. ČSAV: Praha, 1963; Knapp, V. Filosofické problémy socialistického práva. Praha: Academia, 1967; Kusin, V. From Dubček to Charter 77. New York: St Martin's Press, 1978; Kaplan, K. Political Persecution in Czechoslovakia 1948–1972, Köln: Index, 1983; Neumannová, J. K poúnorovým proměnám kulturní politiky, Revue historie socialismu, č. XI/6, Praha, 1968; Šamalík, F. Právo a společnost. Academia: Praha, 1965. Další literaturu uvádím v knize Krystufek, Z. The Soviet Regime in Czechoslovakia, East European Monographs: Boulder, 1981, str. 279–292.

Tato kritická studie zhooubného cizího vlivu na československé právo se zabývá výhradně obdobím, kdy se říkalo, že českoslovenští mocipáni otvírají deštník, když prší v Moskvě. Autor si je ovšem vědom, že cizí neorganický vliv v právu je stejně škodlivý, ať přichází z kterékoliv části světa.

1. Právníké vzdělání

V období komunistického režimu byl ve všech sférách československého veřejného i hospodářského života podstatně degradován význam odbornictví i odborníků. V pozadí tohoto procesu stál názor, že je veškeré společenské poznání jednou provždy hotovo a beze zbytku shrnuto ve spisech marx-leninských klasiků. Základem teorie i praxe mělo proto být několik málo úředně uznaných dogmat, jejichž naučení bylo vcelku snadné a každému přístupné.

Požadavek odbornosti byl nahrazen požadavkem politického uvědomění, což je jen eufemistickým výrazem pro ideologickou konformitu. Vzdání se vlastního názoru nebo alespoň práva na jeho projev, manifestované vstupem do komunistické strany, bylo prvním stupněm na cestě k úspěšné „vědecké“ kariéře. Politolog byl nahrazen propagandistou, jehož činnost byla oceňována podle míry ideologického dopadu. Význam vědecké práce ustupoval do pozadí a vědecké grady byly rozdíleny spíše jako odměny za politické zásluhy – od malé bronzové plakety docenta až po zlaté rouno akademika.

Těm nejtvárnějším byla pak svěřena „tvůrčí“ ideologická role, spočívající v rozpracování daných dogmat do rozvětvené šíře nižších poloh aplikovaných věd, kam spadá i ekonomika a právo. Někteří se dokonce podíleli i na uzpůso-

bování oficiálních pravd potřebám okamžiku. Byli přitom vázáni scholastickou metodou, kterou již do detailu rozpracoval středověk, a povinností nepřiznat, že jde právě o ni.

Na řešení organizačních otázek by se měla v první řadě podílet právní věda, jenže právě ta byla komunistickým režimem zvláště citelně postižena. Oficiální politická teorie tvrdila, že právo odumírá, a politická praxe se usilovně snažila zacházet s právem i s právníky tak, jak si to podle tohoto tvrzení zasloužili, jako se souší, která, je-li vůbec hodna nějakého zásahu, je to jen její vymýcení.

Pokud jde o právníky, zdálo se, že není nesnadné tohoto účelu dosáhnout. V Československu po roce 1948 stačilo několik rozsáhlých kádrových akcí a právníci takřka vymizeli nejen z administrativy, ale i z justice. Nevymizeli-li úplně, nebylo to vlivem toho, že by úder proti právníkům vedený byl nedbale polovičatý. Byl to důsledek houževnaté rezistence práva samého. Falešná téze o odumírání práva nesvedla vyvrátit skutečnost, že i v dané hospodářsko-politické situaci zůstává právo nezbytností. Veškeré obsahové i personální zásahy v oblasti práva nevedly k jeho vyhlazení, nýbrž jen k jeho znehodnocení.

Právníci odstranění z administrativních a ekonomických pozic se sice časem znovu vraceli od manuálního nasazení k úřednické činnosti, ale zpravidla jen na místa subordinovaná, která jim nedávala dostatečnou příležitost ani k řádnému uplatnění ani k odbornému vývoji. Na významnější administrativní místa, stejně jako do justice, byli dosazeni pracovníci zcela ne kvalifikovaní nebo, v nejlepším případě, absolventi zubožených právnických učilišť.

Podle učebnice pražské právníkové fakulty *„byla koncem roku 1948 zřízena Právníková škola pracujících ministerstva spravedlnosti, zaměřená na výchovu nových soudců a prokurátorů vybraných převážně z řad dělníků a rolníků. Současně byl ministr spravedlnosti zmocněn zákonem č. 323/1948 Sb., aby ze zvláště závažných služebních důvodů v jednotlivých případech prominul požadavek úplného vysokoškolského právníkého vzdělání, stanovený pro ustanovení do funkce soudce nebo prokurátora (státního zástupce). Na základě tohoto zmocnění bylo možno přijmout do justičních služeb absolventy právníkové školy pracujících ještě dříve, než dosáhli úplného právníkého vzdělání studiem při zaměstnání.“*¹

Za prvních dvacet let komunistického režimu v Československu prodělala právníková příprava pracujících složitý vývoj. První fázi představovalo vystavení diplomů doktorů práv právníkové fakulty Karlovy university asi stu komunistických aktivistů, kteří nejen neabsolvovali právníkovou fakultu, ale neměli ani střední školu a namnoze ani dokončené základní vzdělání. Jejich celou „odbornou“ kvalifikaci tvořil několikaměsíční kurs trestního práva a jejich určením byla místa profesionálních soudců a prokurátorů v politických procesech.

Ve druhé fázi byli Právníkovou školou pracujících při ministerstvu spravedlnosti vyškoleni další komunističtí aktivisté se stejnou předběžnou kvalifikací

¹ Plundr, O. Organizace justice a prokuratury. Praha: Orbis, 1964, str. 43.

a stejným určením. Jejich školení však bylo delší a neskončilo udělením doktorátu.²

Ve třetí fázi byla uzavřena s právníkovou fakultou dohoda, že frekventanti Právníkové školy pracujících budou zkoušeni učiteli právníkové fakulty a za to se jim dostane dekretu této fakulty. Výběr examinátorů prováděl Právníkový ústav ministerstva spravedlnosti, jenž měl na starosti Právníkovou školu pracujících. Zkoušky byly ústní a komunistický reprezentant ministerstva dohlížel na jejich průběh v zájmu zkoušeného – a příštího osudu zkušebních komisí.

Ve čtvrté fázi byla Právníková škola pracujících zrušena a nedokončení frekventanti pokračovali jako dálkoví posluchači právníkové fakulty. Bez předběžného vzdělání pochopitelně nebyli schopni udržet krok s řádnými dálkovými posluchači. Neúspěšným proto byly povolovány zkoušky před zvláštní komisí, které nakonec vždy vyzněly kladně a poučily původní zkoušející, že snaha o řádnou klasifikaci je zbytečnou ztrátou času. Frekventanti této výuky většinou už stejně zastávali funkci trestních vyšetřovatelů ministerstva vnitra a generální prokuratury, která předpokládala právníkovou kvalifikaci.

V posledním stadiu byla při právníkové fakultě Karlovy university zřízena zvláštní sekce kriminologie pro vyšetřovatele ministerstva vnitra a prokuratury, kteří dodatečně doplňovali předepsané vysokoškolské vzdělání. Toto stadium byla zahájeno v roce 1964, tedy šestnáct let po nastolení komunistického režimu, kdy již dávno všichni vysokoškolští studenti byli vychováni jen jeho školami. Mimo to každý, kdo měl dostatečné schopnosti, mohl řádně vystudovat i při zaměstnání. Pro žádného komunistu nebylo nikdy obtížné získat vyžadované povolení zaměstnavatele a doporučení závodní rady. V šedesátých letech pak bylo studium při zaměstnání často povolováno i nekomunistům. Absolventi právnických fakult však po promoci shledávají, že místa, pro něž se studiem řádně připravili, jsou obsazena komunistickými aktivisty, jimž KSČ umožnila, aby pokoutním způsobem splnili formálně předepsanou kvalifikaci.

Ani řádné právníkové fakulty ovšem neunikly marasmu, který postihl celé školství, kde měly nezodpovědné politické zásahy nejen okamžitý dopad, nýbrž generační dlouhodobý význam. Několik chybných zákroků v oblasti výuky může způsobit ztráty neodčinitelné po mnoho desítek let. Dočasná, ale systematicky uplatněná chybná kádrová politika v pedagogické sféře je schopna dát v této sféře vznik autogeneračnímu řetězci, který může dlouho hubit nejen celou příslušnou vědní oblast, ale s ní i celé pole praxe ležící v dosahu její aplikace.

² To je stadium ročního právníkého studia komunistů určených na místa okresních a krajských prokurátorů, jak to zachycuje Neumannová: záznam v Archivu KSČ, F 11, 0-7-45, str. 29, Neumannová, J. K poúnorovým proměnám kulturní politiky. Revue historie socialismu, č. XI/6, Praha, 1968, str. 133, přetištěno ve Svědectví XI/41, Paříž. 1971. To se zdá nasvědčovat, že ani z archivu ÚV KSČ se nedá přesně rekapitulovat celý vývoj mimořádných forem právníkého studia.

Již v roce 1948 byla provedena rozsáhlá čistka mezi učiteli na všech školských úrovních a velká část jich byla nahrazena nekvalifikovanými komunisty. Také studenti, nejen vysokoškolští, ale i středoškolští, byli „prokádrováni“ a výběr nových uchazečů o středoškolské studium i posuzování jejich výsledků a práva pokračovat ve studiu bylo přesunuto z oceňování odborných znalostí na ideologické kritérium. Bylo stanoveno, že „úkolem závěrečné zkoušky je zjistit celkovou úroveň kandidátovy vyspělosti, která se posuzuje především podle toho, jak si osvojil světový vědecký názor, jaký je jeho celkový rozhled a jak svých soustavných znalostí umí prakticky používat, nikoliv však podle menších mezer a drobných nedostatků jeho vědomostí.“³ V praxi to znamenalo, že byla pro kvalifikaci studenta daleko významnější jeho agitační činnost ve Svazu mládeže než jeho studijní výsledky.

Vrcholu pak dosáhla degenerace československého základního a středního školství, když bylo zcela restrukturalizováno podle sovětského vzoru, takže se zkrátil počet vyučovacíh let a podstatně snížila celková úroveň vzdělání.⁴ To ovšem mělo odezvu i na vysokých školách, které musely svou úroveň přizpůsobit nižším znalostem frekventantů a doplnit program o pomocnou výuku, zejména jazykovou, kterou dříve poskytovala střední škola.

Navíc ne všichni vysokoškolští studenti absolvovali alespoň okleštěnou střední školu. Z absolventů středních škol byla podle politického klíče připuštěna k vysokoškolskému studiu jen asi polovina. Zbylí „vysokoškoláci“ se rekrutovali z „dělnických přípravek“, to znamená z lidí, kteří měli nejvyšší základní vzdělání doplněné krátkým přípravným kursem.⁵

Před válkou československé university neznaly *numerus clausus*, nucené omezení počtu studentů.

Za války přežila jen bratislavská universita. České vysoké školy, projevující studentskou opozici vůči nacistické okupaci, byly za trest v roce 1939 zavřeny.

Bezprostředně po válce byly české vysoké školy znovu otevřeny a přeplněny studenty, jejichž universitní studium bylo po šest let přerušeno. Nicméně politika otevřených dveří a minimálního školného byla zachována a vysoké školy si přes všechny obtíže až do komunistického převratu udržely důstojnou vědeckou úroveň.

Evropská tradice chápe universitu nejen jako pedagogické, ale i teoretické pracoviště, které na rozdíl od jiné školy vytváří i svou vědeckou koncepci. To samo je v rozporu se sovětským názorem, že je každá škola jen hlasatelkou

³ Tamtéž, str. 321.

⁴ Blíže k vývoji československého školství po únoru 1948 viz Ducháček, I. Education. In: Czechoslovakia, Bušek vyd., str. 154–172. Všeobecný přehled československého školství je též obsažen in Kratochvíl, A. Die kommunistische Hochschulpolitik in der Tschechoslowakei. Fides: München, 1968, str. 30–45.

⁵ Ve školním roce 1950–51 bylo stanoveno přijmout z 9 750 maturantů jen 5 000 a všech 1 700 absolventů dělnických přípravek. Archiv Ústavu Dějin KSČ, F. 19/7, aj. 12/4, str. 334. Citováno podle Neumannová, cit. výše, pozn. č. 2., str. 132.

znalostí a idejí předem určených. A tomuto názoru byly československé vysoké školy podrobeny po komunistickém puči z roku 1948.

Byl zaveden *numerus clausus* a z komunistických bojůvek vytvořeny „příjímací komise“, pro jejichž práci KSČ v roce 1950 určila tato výběrová hlediska: a) třídní původ uchazeče, b) politická uvědomělost a rozhled, c) odborný rozhled a předpoklady, d) směrná čísla ministerstva školství.⁶

Zlo pak dovršily různé formy mimořádného studia, ke kterému byli připuštěni i kandidáti, jimž vůbec chyběla jakákoliv intelektuální příprava. Aspekt politického výběru nejen převážil, ale často zcela vyloučil odborná hlediska. Nemožnost řádné klasifikace těchto studentů ovšem zrelativizovala význam klasifikace vůbec. Racionální hodnocení řádných posluchačů se stává nesmyslným, mohou-li po absolutoriu nastoupit jen na podřadnější místa bez vývojové perspektivy, když všechna významnější místa jsou obsazena těmi, u nichž byl požadavek „kvalifikace“ vznesen jen formálně.

Všemi uvedenými zásahy byla nejvíce postižena sféra humanitního vzdělání a v jejím rámci především právo, ekonomie a filosofie.⁷ Zvláště významné byly změny na právnické fakultě, jejíž výuka byla ve smyslu evropské tradice koncipována nejen jako právní, ale i politická a ekonomická. Vlastní právní materie představovala jen necelou polovinu celkového studijního programu, převažující zbytek byl věnován ekonomickým a politickým aspektům státní organizace. Tomu ostatně odpovídalo i jméno právnických škol, které se nazývaly fakultami věd právních a státních.

Před nástupem komunistického režimu existovaly v Československu tři právnické fakulty, v Praze, Brně a Bratislavě. Jen brněnská měla vyhraněné filosofické zaměření. Hlásila se k normativní právní škole a neokantovskou koncepcí napájela celý průběh studií. Tato filosofická koncepce se těžko dala vyvrátit Vyšinského teorií, která byla po komunistickém puči československé právní vědě povinně imputována, a proto byl proti brněnské právnické fakultě zvolen ten nejjednodušší zásah – byla zrušena.⁸

Naproti tomu na pražské a bratislavské právnické fakultě přežíval duch právního pozitivismu 19. století. Mohlo by se tudíž zdát, že se jim nebude přičít Vyšinského právní koncepce, vydávaná za jedinou správnou a marxistickou, ale ve skutečnosti jen velmi neobratně přizpůsobující právní pozitivismus 19. století sovětským potřebám. Totéž koncepční východisko však může vést k velmi rozdílným vývodům – a v tomto případě se to ukázalo nad jiné jasně. Rozdíl mezi československým a sovětským pozitivismem nespočíval jen v míře kladené na samu teorii, nýbrž i v jejich náplni.

⁶ Tamtéž, str. 335.

⁷ Poměry na pražské filosofické fakultě na základě osobní zkušenosti barvitě líčí profesor Černý, Paměti, IV. '68 Publishers: Toronto, 1983.

⁸ K obnově brněnské právnické fakulty, připravené v Dubčekově období, došlo roku 1969 zákonem č. 35/1969 Sb.

Právněpozitivistický duch 19. století, přežívající na právnických fakultách v Praze a Bratislavě, měl charakter spíše imanentní. Teorie byla jen popelkou netraktovanou buď vůbec, nebo toliko mimo sevřený rámec studijního systému. Výuka se omezovala na výklad právních norem, které byly v relativní shodě se sociální realitou, takže se ztotožnění této reality s normou, jež ji upravovala, dalo chápat jako pouhý gnoseologický omyl. Podle sovětské koncepce se naproti tomu teorii dostalo význačného místa ve studijním systému samém a právní normy, formálně vyhlášené a vykládané v duchu Vyšinského teorie, nebyly nikdy aplikovány, nebo byly aplikovány tak zkomoleně, že mezi právní praxí a právní normou vyvstával očividný rozpor.

Právní výklad omezený v sovětské politické situaci jen na sféru norem proto již nebyl pouze gnoseologicky a metodologicky pochybný, nýbrž i morálně závadný, neboť se tímto způsobem snažil zakrýt právní praxi samu o sobě neospravedlnitelnou. V teoretických oborech pak šel vývoj ještě dále. Byla opuštěna i normativní právní báze, výklad se omezoval na tradování politických dogmat a skutečnost byla vyvozována z apriorních pouček. Na hlavu postavený marxismus se tak vrací ve zvulgarizované podobě k hegelovskému idealistickému východisku. Marxův názor, že civilizační vývoj neprobíhá přímočaře, se osvědčil být pravdivým.

Není divu, že nebylo snadné donutit ani zbylé právnické fakulty hlásat právní nauku nespjatou s tradicí československé civilizace a neodpovídající československé kulturní úrovni. Vždyt nikdo zabývající se profesionálně právem nemohl nepochopit, že se tím na něm žádá napomáhání jevům, které norimberský proces, jemuž pravděpodobně aplaudoval, prohlásil za zločiny proti lidskosti. V učitelském sboru byly proto provedeny drastické čistky, při nichž – jako při všech čistkách – většinou méně rozhodovala hlediska věcná než osobní. V četných případech šlo o akt osobní averze nebo o potřebu uvolnit místo pro jiného či pro sebe.

Zatím co v celouniversitním průměru bylo za první dva roky komunistické vlády vyřazeno z vysokých škol 13 % profesorů a 6 % docentů, na právnických fakultách čistka v učitelském sboru byla skoro stoprocentní. Na pražské právnické fakultě zůstali jen čtyři bývalí profesori.⁹ Všichni měli na rozdíl od většiny nových příchozích spolehlivou vědeckou erudici. I když si všichni vždy nezachovali stejně vyhraněný postoj, přece význačně přispěli k udržení alespoň částečné vědecké kontinuity.

Uvolněná místa na právnických fakultách byla doplněna komunistickými studenty a staršími komunistickými aktivisty využívajícími příležitosti stát se vysokoškolskými učiteli bez patřičné odborné přípravy. Někteří ani neměli práv-

⁹ Směrné číslo pro nové studenty na právnických fakultách v téže době upadlo na 10–20 % předválečného stavu. Přesné číslo není k dispozici. V šedesátých letech počet posluchačů opět postupně stoupal, ale statistické údaje byly zkresleny tím, že namnoze zachovaly i různé formy mimořádného studia.

nické či jiné vysokoškolské vzdělání. Zásluhy, za něž se jim dostávalo postavení vysokoškolského učitele, ležely mimo oblast vědy.

Mnohým z nových „učitelů“ asi nedostatečná zkušenost či nedostatečná schopnost možná alespoň v prvních chvílích nedovolovala nahlédnout, čemu vlastně slouží. Možná, že se dokonce i domnívali, že jejich vlastní prospěch slouží i prospěchu společnosti nebo alespoň politické strany, kterou se společností zaměřovali. Jiným naopak dostatečná inteligence dovolovala, aby jasně nahlédli, čemu sloužit mají v zájmu vlastní úspěšné kariéry.

Později, hlavně v období stranických procesů a čistek, k nim přibyli mnozí komunističtí funkcionáři, kteří byli pokládáni za politicky neúnosné pro státní správu či stranický aparát. Byli přemístěni do vědeckých ústavů a na vysoké školy, neboť rozhodující političtí činitelé, nedohlížející význam vědy, měli za to, že činnost na vědeckých pracovištích je mocensky neškodná, a vědecká pracoviště jsou tudíž nejvhodnějším asylem pro degradované komunistické funkcionáře. Z hlediska moci úzce chápané jako bezprostřední moc policejní měli ovšem rozhodující političtí činitelé pravdu. Jiná je otázka, do jaké míry podceňováním vědy à la longue oslabovali i vlastní politické pozice, které konec konců přece jen zůstávají spjaty s ekonomickou úrovní společnosti, čím dále tím více závislé i na vědeckých poznatcích, o něž se opírá.

Většina komunistických „praktiků“ znamenala pro právnickou fakultu jen zátěž. Nicméně výjimečně z veřejné správy přicházeli i vynikající odborníci, kteří fakultě pomohli alespoň částečně zlepšit pedagogickou úroveň. V každém případě však největší význam pro regenerační proces československých právnických fakult i jiných humanitních oborů vysokých škol mělo odborné dozrávání skupiny, která se zpočátku vyznačovala nedostatečným vzděláním či zkušeností. Objevovali se v ní jedinci, u nichž byl tento nedostatek spojen s inteligencí, která jim dovolovala dohánět erudiční nedostatky a citlivě reagovat na živé jevy sociální skutečnosti. Pod jejich vzrůstajícím tlakem byly pak z fakulty odstraněny některé očividně neschopné síly a prováděn pečlivější výběr nových učitelů.

Generace, která dorůstala v komunistickém režimu, měla ke svému zranění velmi specifické podmínky. Její hlavní nevýhodou bylo, že ji nejen diskvalifikovaná učiliště, ale i celková atmosféra doby spoutané strachem a až absurdními politickými zásahy a zákazy ztěžovala studium. Naproti tomu však měla výhodu, že netrpěla pocitem spoluviny na chybách minulosti a mohla proto bez rozpaků posuzovat přítomnost. Tato výhoda u mnohých reprezentantů vědeckého dorostu nabyla nad nevýhodami vrchu. Úspěšně zdolávali všechny překážky stojící v cestě objektivnímu poznání, a čím obtížnější tento úkol byl, o to výrazněji osvědčovali své kvality.

Vývoj událostí mladé generaci napomáhal tím, že jí jasně ukazoval, že se každý může nejvýš částečně vyhnout zodpovědnému jednání, že se však naprosto nemůže trvale vyhnout odpovědnosti za své jednání. Že jsou na výběr jen dvě možnosti, cesta nezodpovědného úniku od politické aktivity v nejšířším slova

smyslu, nebo zodpovědná participace, která si uvědomuje možné výsledky. V případě mladých učitelských sil na právnické fakultě, které se již svým povoláním zařadily do druhé skupiny, představovalo toto vědomí nevyhnutelné zodpovědnosti nemalý přínos.

Naneštěstí sovětská invaze tento vývoj přerušila. Za Husákova režimu započal týž cyklus, jaký probíhal o dvacet let dříve: prověrky a čistky na všech úrovních škol, jak mezi učiteli, tak mezi žáky. Speciální výběr studentů pro středoškolské a vysokoškolské studium závislý na politickém názoru uchazečů a jejich rodičů, jednorocní školení pro ty, kteří nemají středoškolské nebo žádné vzdělání, ale byli určeni pro vysokoškolské studie.

Jako vždy, sankce postihly především humanitní obory. Nekonformní učitelé byli nahrazeni nekvalifikovanými zástupci. Některé fakulty a ústavy byly dočasně uzavřeny nebo natrvalo zrušeny. Katedra marx-leninismu, kdysi tvrz stranické propagandy, rozprostírající své povinné kurzy na všechny fakulty, ale později semeniště kritiky oficiální politiky, byla za Husákova režimu tak zdecimována, že jí Sovětský svaz a Východní Německo muselo vypomoci lektory, jako Československo vypomáhalo Východnímu Německu v lékařské výuce, dokud berlínská zeď neznemožnila německým lékařům útěk na Západ.¹⁰

Toto opakování historie dobře ukazuje, jak omezené jsou prostředky, které má diktatura k dispozici. Nemá-li žádné jiné, musí znovu a znovu užívat ty, které se v minulosti neosvědčily. Ale omluva nevinné nevědomosti účastníků je stále méně přesvědčivá.

2. Právní praxe

Pojednání o právním systému určitého státu se zpravidla začíná výkladem jeho ústavy. Ústava je podle klasické právní teorie základním právním předpisem, upravujícím hlavní zásady organizace a řízení státu a jeho vztahu vůči jednotlivým občanům. Kdybychom však vzali za základ výkladu o právním systému Československa jen znění jeho ústavy, nikdy bychom se nedopídili pravdy o jeho skutečném zřízení.

Před únorem 1948, kdy všechny právní předpisy ještě měly určitý reálný význam, komunisté se snažili omezit demokratické klausule v návrhu nové ústavy. Po převzetí moci KSČ ztratila zájem na restrikci demokratického znění ústavy a zachovala prohlášení občanských práv v podstatě v té formě, v níž byla předtím navržena demokratickými činiteli, a navíc je doplnila iluzorními sociál-

¹⁰ Podrobnosti viz in Kusin, V. From Dubček to Charter 77. St Martin's Press: New York, 1978, str. 96–99, 203 a n.; Kaplan, K. Political Persecution in Czechoslovakia 1948–1972. Index: Köln, 1983, str. 33–35 a Ostrý, A. Československý problém. Index: Köln, 1972, str. 261 a n.

ními zárukami.¹¹ Znění československé konstituce z roku 1948 bylo v mnohém ukázkově demokratické – a po jejím vyhlášení následovalo desetiletí policejní zvůle a teroru. Naproti tomu žádná z ústav států sovětského vzoru nedeklarovala omezení občanských práv a vůdčí roli komunistické strany tak otevřeně jako československá ústava z roku 1960 – a po jejím vyhlášení následovalo období uvolnění, ústící do reformní periody roku 1968.

Československá ústava totiž nesloužila jako základní právní předpis, jímž se stát opravdu spravuje, nýbrž jen jako propagační prostředek. Táž funkce ostatně příslušela značné části celého československého právního řádu a československá právní věda měla především dbát na to, aby se tato kamufláž setkala s co nejdokonalejším úspěchem. To není československá zvláštnost. Bylo to pravidlo platící pro zákonodárství i právní vědu všech států stojících pod sovětským vlivem a sledujících jeho vzor. Proto se ani ze zákonodárství, ani z právní nauky žádného z nich nemůžeme mnoho dozvědět o tamní faktické politické a právní situaci.

Zdánlivě nejde o nový problém. Právní teorie oblasti práva zvykového i právní teorie oblasti práva psaného si odedávna kladou otázku, zda a jak jsou právní předpisy aplikovány. Vycházejí však zpravidla ze situace relativní demokracie a hledají jen řešení této situaci úměrné. Absolutní diskrepance mezi právní normou a skutečným životem, vlastní diktatuře sovětského typu, přesahuje proto většinou hranice jejich zájmu.

Moderní právní pozitivismus, právní normativismus, přistupuje k tomuto problému ještě důsledněji, i když jen z formálního hlediska. Kloubí obecný právní předpis s individuálním právním rozhodnutím do jediného logického systému, v němž se nutně objevují alespoň strukturální rozdíly existující mezi těmito dvěma sférami právního řádu. Za předpokladu, že je vzat v úvahu i obsah obou normativních sfér, objevují se v tomto systému i meritorní rozdíly, které jsou v oblasti psaného práva ekvivalentem rozdílu, který v oblasti práva nepsaného dělá analytická jurisprudencce mezi „law in books“ a „law in action“.

Tím však není zdaleka vyčerpána celá problematika otázky, neboť rozdíl mezi „law in books“ a „law in action“ může být daleko zásadnější než rozdíl mezi právním předpisem a judikaturou. Může to být také rozdíl mezi všemi právními normami, obecnými i individuálními, čili mezi všemi právními předpisy i soudními rozhodnutími na jedné straně a právní skutečností na straně druhé. V režimu sovětského vzoru nešlo jen o rozdíl mezi právním předpisem a jeho aplikací, vyskytující se v každém právním řádu. Jde o praxi, jež se často na znění právních předpisů vůbec neohlíží, je jí však namnoze propůjčována státní moc ve formách právem stanovených. Přitom nejde o praxi náhodnou. Jde o praxi řízenou, avšak

¹¹ Německý překlad soudobých ústavních předpisů ČSSR pořídil Pokštefl, J. Verfassungs- und Regierungssystem der ČSSR. Oldenburg: München, 1982; a Pokštefl, J. Der soziale Wandel in der ČSSR und sein Reflex auf das politische und Verfassungssystem. J.G.Herder-Inst.: Marburg, 1984.

jinak než oficiální státní administrativou, i když v některých případech za jejího nelegálního užití či za její legální pomoci.

Uvažme tři typy situací, jež se zejména v padesátých letech v Československu běžně vyskytovaly: Funkcionář aparátu KSČ nebo „sovětský poradce“ rozhodne o odsouzení československého občana. Z hlediska existujícího československého právního řádu nemá dotyčný funkcionář či poradce žádnou justiční kompetenci. Faktické politické poměry mu však umožňují, aby dal vynést předem připravený rozsudek oficiálním soudem a provést výkon trestu ve shodě s procesním právem. Případný trest na životě vykoná řádný popravčí podle právních předpisů a v rámci svých služebních povinností.

Týž funkcionář či týž „poradce“ rozhodne, že obviněný bude ubit při vyšetřování. Opětně jde o akci protiprávní, politické poměry však umožňují, aby se odehrála v oficiálním vězeňském ústavu. Vězeňský lékař vystaví podrobný úmrtní list, udávající, že dotyčný zemřel na infarkt, a pohřeb bude proveden ve shodě s vězeňskými předpisy.

Konečně ve třetím případě úřední vyšetřující či vězeňský orgán ubije vězně z vlastní iniciativy. Jeho nadřízení to vezmou na vědomí a eventuálně mu vysloví svou nelibost nebo dokonce ho propustí z vězeňské služby. Trestní důsledky však, přestože k tomu jsou formálně povinni, z jeho činů nevyvodí.

Ve všech uvedených případech se prolíná právo s fakticitou, resp. legální instituce s jednáním protiprávním. Klasická nauka trestního práva by našla skutkové podstaty vraždy či zabití a mnohé další. Obdobné delikty znal i československý trestní zákoník, jenže ten za daných politických podmínek nemohl být uplatněn.

Orgány obžaloby se formálně nic nedoví. Ostatně, i kdyby se dověděly, nemohly by proti pachateli zakročít. Prokuratura je vázána příkazem komunistické strany, který jí dovoluje zahájit stíhání proti členu komunistické strany jen s výslovným svolením stranického aparátu. A na místech vyšetřovatelů a vězeňských orgánů zabývajících se případy politické povahy, a při těch nejčastěji k násilnostem docházelo, byli jen členové komunistické strany. Všechny politické případy byly projednávány v jejích intencích a v její prospěch. Je tedy málo pravděpodobné, že by dala svolení ke stíhání svého člověka, i když případně přežene „osobní iniciativu“.¹²

Nejnižší odbornou úroveň vykazovali trestní vyšetřovatelé, kteří se skoro bezvýjimečně rekrutovali z lidí s velmi sporným vzděláním. To bylo tím závažnější,

¹² Několik výjimečných případů, kdy k trestnímu postihu skutečně došlo, uvádí Potlačena zpráva (Zpráva komise ÚV KSČ o politických procesech a rehabilitacích v Československu 1949–1968. Europa-Verlag: Wien, 1970, str. 100 a n., 116 a n., 163 a n.). Všechny případy spadají do doby, kdy byl prvním tajemníkem ÚV KSČ Antonín Novotný, a byly vyřešeny s krajní shovívavostí. I v Dubčekově období vykazovalo vedení KSČ i ministerstvo vnitra, na rozdíl od veřejného mínění a tisku, vůči pachatelům tohoto druhu trestných činů mimořádnou benevolenci. Jen jedno trestní stíhání tohoto druhu bylo zahájeno za Dubčeka, a přerušeno za Husáka. Viz Kusin, cit. výše, pozn. č. 10, str. 53 a n.

že se zrušením samosoudce byla zrušena i funkce vyšetřovacího soudce, jenž byl pověřen vedením přípravného vyšetřování v trestních věcech. Celá příprava trestního řízení nadále připadla „vyšetřovatelům“ ministerstva vnitra, později doplněným „vyšetřovateli“ prokuratury.

Prokuratura je jedním z nejzajímavějších projevů carské tradice Sovětského svazu. Její vývoj je poznamenán dvěma jmény: v roce 1722 tuto instituci založil car Petr Veliký a přesně o dvě stě let později, v roce 1922, ji Vladimír Iljič Lenin přizpůsobil potřebám zbyrokratizovaného komunismu. Tato podoba prokuratury přetrvávala inscenované politické procesy třicátých let i osobní zneužití úřadu generálního prokurátora A. J. Vyšinským k vyhlazení jeho odpůrců. A v téže „kanonizované“ formě byla instituce prokuratury převzata i středoevropskými státy pod sovětskou dominancí bez ohledu na to, že měly nesrovnatelně vyspělejší právní kulturu, než na jakou navázal Sovětský svaz v roce 1917.¹³

V Československu dal první náběh k následování sovětského vzoru prokuratury již zákon o zlidovění soudnictví z roku 1948 a v roce 1952 byl tento proces dovršen.¹⁴ Úřad generálního prokurátora se vymanil z podřízenosti ministerstvu spravedlnosti a pohltil funkce správního soudu, vyšetřovacích soudců, veřejné žaloby i finanční prokuratury, zastupující stát ve věcech civilněprávních. Navíc generální prokuratuře připadl výkon všeobecného a soudního dozoru. „*Výkonem všeobecného dozoru zajišťuje prokuratura jednotné provádění a zachovávání právních předpisů ministerstvy a jinými orgány státní správy, národními výbory, hospodářskými a jinými organizacemi a občany.*“¹⁵

Soudním dozorem se rozumí dozor nad zákonností postupu a rozhodnutími soudů (včetně rozhodnutí pravomocných). V trestním řízení generální prokurátor dohlíží na vyšetřování, dává souhlas k domovním prohlídkám, otvírání zásilek a jiným vyšetřovacím úkonům, rozhoduje o vzetí obviněného do vazby či o propuštění z vazby a dohlíží na výkon vazby; případně i sám vyšetřuje a zároveň dává souhlas a dohlíží. Rozhoduje o podání žaloby, vede žalobu a zároveň dohlíží na zákonnost soudního projednání; dohlíží na výkon trestu a navrhuje podmíněné propuštění, zároveň dohlíží na zákonnost svých rozhodnutí. K tomu ještě přistupuje oprávnění generálního prokurátora zúčastnit se i projednávání občanskoprávních sporů jednotlivých občanů, a dokonce i podat návrh na zahájení takového sporu, pokládá-li to za zájem společnosti.

¹³ „*Otázka postavení prokuratury byla až dosud kanonizována. Platilo, že jedině ona podoba prokuratury, kterou tato instituce faktickým vývojem získala, odpovídá socialistickému politickému systému. Pochybovat o tom bylo vydáváno za pochybnosti přímo o základech socialistického práva.*“ Zoulík, F. K postavení prokuratury. Socialistická zákonnost, 1968, č. 7, str. 385.

¹⁴ Ústavním zákonem č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře a zákonem č. 65/1952 Sb., o prokuratuře. Další zákony o prokuratuře (především č. 65/1956 Sb., č. 60/1965 Sb. a č. 20/1970 Sb.) přinesly jen nezásadní změny. Blíže ke zřízení a organizaci prokuratury viz kapitolu stejného jména v tomto svazku.

¹⁵ Otakar Plundr, cit. výše, pozn. č. 1, str. 130.

3. Bezpráví

„*Je smutnou skutečností,*“ bylo napsáno československým právníkem v roce 1968, „*že v období zvláště padesátých let byli velmi často zatýkáni i nevinní lidé, že ve vazbě byli vystavováni nelidskému týrání a že obvinění proti nim byla konstruována teprve dodatečně. Že také lidé mizeli beze stopy, že ve vazbě spáchali ‚sebevraždu‘, že byli odsouzeni k trestu smrti a dlouhodobým trestům odnětí svobody i zcela nevinní lidé nebo lidé, kteří se poměrně málo provinili proti naší společnosti.*“¹⁶

Sečteme-li jednotlivé skupiny osob nezákonně odsouzených k dlouhodobým trestům na svobodě a připočteme k nim občany uvřazené do pracovních táborů, vidíme, že za dvacet let komunistického režimu v Československu bylo z politických důvodů vystaveno nezákonné dlouhodobé internaci nejméně 250 tisíc lidí, což představuje zhruba 2% veškerého obyvatelstva. Promítnuto na počet obyvatelstva v USA nebo v SSSR by to činilo kolem pěti milionů lidí nezákonně internovaných.

Karel Kaplan na základě pečlivě shromážděných údajů dovozuje, že počet občanů, kteří v letech 1948–68 z politických důvodů prošli věznicemi a koncentračními tábory nebo byli zasaženi více či méně bezohlednými sociálními a hospodářskými sankcemi, přesahuje dva miliony – a s rodinami šest až osm milionů osob.¹⁷ Ve státě s patnácti miliony obyvatel je to hrůzné číslo.

Od října 1948 do konce roku 1952 vynesl státní soud 233 rozsudků smrti, z čehož bylo vykonáno 178.

„*Počet ukládaných rozsudků smrti byl tak vysoký, že počátkem roku 1951 zdůvodňovalo ministerstvo spravedlnosti odklady v procesech takto: Dříve není odsouzení všech těchto případů možné, protože by se nám tresty smrti příliš nahromadily v krátkém časovém úseku.*“¹⁸

Všechny rozsudky v politických procesech byly předem stanoveny příslušnými stranickými komisemi. Všechny významné politické procesy byly připraveny Bezpečnostní komisí ústředního výboru KSČ a později politickým sekretariátem ústředního výboru KSČ. Jen mezi rokem 1951 a 1954 politický sekretariát schválil 148 rozsudků smrti.

Počet všech obětí na životech není znám. Ve všech vzpomínkách z věznic, včetně citovaných prací komunistických prominentů, jsou uvedeny četné případy umučení i záměrných vražd a vynucených či neobjasněných sebevražd.¹⁹ Dá

¹⁶ Rychetský, J. Zákon pro 100 000 občanů. Obrana lidu, 4. 8. 1968.

¹⁷ Kaplan, cit. výše, pozn. č. 10, str. 24.

¹⁸ Archiv Ministerstva spravedlnosti, No T 4474/56, Vol. 3. Citováno podle Potlačena zpráva, str. 17.

¹⁹ Potlačena zpráva pokládá tuto skutečnost za notorickou: „*Všichni ministři vnitra a národní bezpečnosti, kteří byli ve funkcích do ledna 1968, nepřispěli k zákonnému vyvození důsledků proti těm pracovníkům bezpečnosti, kteří se dopouštěli takových nezákonností, které končily smrtí zatčených, naopak zabraňovali justičním pracovníkům v jejich řešení.*“ str. 175–176. Některé konkrétní případy zmiňuje Kaplan, cit. výše, pozn. č. 10, str. 23 a n.

se tudíž důvodně předpokládat, že počet politických obětí na životech za dvacet let komunistického režimu v Československu několikanásobně překročil počet formálních poprav, takže dosáhl výše několika tisíc.

Jednotliví komunisté se pokoušeli tak či onak limitovat období své zodpovědnosti. Někteří zastávali názor, že má být odpovědnost komunistů posuzována jen podle jejich chování po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, to znamená, po oficiálním odhalení praxe Stalinova režimu.²⁰ Tak např. záznam z porady u náměstka ministra národní bezpečnosti ze dne 12. května 1952 uvádí: „*Soudruh náměstek zdůraznil, že dnes vyšetřovací orgány podléhající ministerstvu národní bezpečnosti postupují zcela jiným způsobem než dříve, kdy až do poloviny minulého roku bylo běžným zjevem, že vyšetřující orgány používaly při výslechu nátlaku a fyzického násilí. Z toho vyvodil s. Baudyš,*²¹ *že by nebylo na místě trestně stíhat ty orgány, jejichž násilné vyšetřovací metody – pokud jich používali do shora uvedené doby – vyjdou najevo, protože takový postup byl trpěn i vyššími veliteli, kteří o používání těchto metod dobře věděli. V současné době používají orgány MNB násilí při výslechu pouze při výjimečných a odůvodněných případech, a to pouze po předchozím schválení.*“²²

Je věru nsnadné najít pro tento názor věcné odůvodnění. Chruščovův protistalinský referát přednesený v roce 1956 nic nezměnil na faktech, nejvýš zbavil komunisty možnosti předstírat jejich neznalost. Je sice pravda, že řadoví členové KSČ většinou neznali podrobnosti nezákonností, k nimž docházelo zejména v padesátých letech. Žádný z nich však o nich nemohl nevědět alespoň tolik, kolik o nich věděli nestraníci. S vyšší funkcí sice stoupala společenská izolovanost komunistických aktivistů, ale zároveň stoupala jejich vnitrostranická informovanost.²³

Vyšetřovatel bezpečnosti vraždící či mučící vězně znal nelidskost i nezákonnost svého jednání dříve, než mu to oznámil Chruščov. Na svou omluvu se může dovolávat poslušnosti a víry ve správnost ideje, a tak ospravedlňovat jakékoliv prostředky užití k jejich realizaci. Kdybychom však uznali tuto omluvu, pak by neexistovala ani nacistická zvláště, dokud ji neodhalil norimberský soud, a za

²⁰ Loeb, E., Pokorný, D. Die Revolution rehabilitiert ihre Kinder. Europa-Verlag: Wien, 1968, str. 7–8.

²¹ Zástupce ministra vnitra 1945–48, zástupce ministra národní bezpečnosti 1951–53. Podobně Ladislav Kopřiva, který byl jako ministr národní bezpečnosti zodpovědný za inscenované politické procesy z počátku padesátých let, prohlásil v roce 1963: „*Ano, to zatýkáni odporovalo zákonům, ale tehdy se na to nebral zřetel [...]*“ Citováno podle Mlynář, Z. Mráz přichází z Kremle. Mladá Fronta: Praha, 1990, str. 79.

²² VHA-HSS-Tajné, 21.1/10.6.1952 Citováno podle Potlačena zpráva, str. 18.

²³ Bývalí komunističtí nadšenci ovšem často tvrdí opak. Tak např. Luděk Pachman, který byl až do roku 1953 čelným činovníkem ROH, píše: „*Žili jsme v jakémsi divném světě, stýkali se jen s určitým okruhem lidí a nevěděli o tom, co se skutečně děje v zemi.*“ Pachman, L. Jak to bylo. '68 Publishers: Toronto, 1974, str. 68.

vinného by se dal pokládat nejvýš ten zločinec, který se od svého provinění po jeho oficiálním odsouzení dodatečně nedistancoval.

Některým komunistům vadí jen popravy komunistů.²⁴ Jiní mají naopak za to, že poprava Slánského²⁵ a jiných komunistických činníků znamenala zlom v policejní svědci. Například paní Slánská prezentuje případ vlastního utrpení jako ojedinělý a ani slovem se nezmiňuje, že byl jen jedním z nesčetných a že většina předcházejících případů na zodpovědnost jejímu vlastnímu manželovi.²⁶

Naproti tomu Heda Margolius-Kovályová vzpomíná: „*Když byl Slánský zatčen, mysleli jsme si stejně jako mnozí jiní, že to přinese radikální zlepšení – že za vlnou teroru stál Slánský.*“²⁷

Většina nekomunistů pokládala odsouzené komunistické funkcionáře za oběť jejich vlastních nástrah. Tento názor pregnantně vyjadřuje profesor Černý: „*Národní mínění přijalo likvidaci Slánského sice s pokračující hrůzou z vražd, ale i s patrnou úlevou a s bestiálně zvědavým zadostiučiněním, nezapírejme si to: Vrahům se dostává odměny!*“²⁸

Nejde jen o postih jednotlivých viníků. Hlavně bylo třeba změnit systém, který jejich činnost umožňoval. Deklarace KSČ slibující nápravu, ani personální změny provedené počátkem padesátých let, uskutečněné bez strukturálních změn samotného systému, proto na situaci mnoho nezměnily. Po zatčení Slánského a popravě jeho spolupracovníků došlo sice k částečnému zlidštění policejní zvěle,²⁹ ale podrobná svědectví potvrzují, že policejní metody používané při přípravě inscenovaného odsouzení Slánského zůstaly v podstatě stejné jako ty, které „bezpečnost“ používala pod jeho vlastní kontrolou.

Je charakteristické, že ani ve většině pozdních svědectví není zdůrazněna souvislost mezi monolitním politickým režimem nekontrolované absolutní moci

²⁴ Bývalý člen KSČ Radoslav Selucký i v emigraci napsal: „*První politické procesy v Československu směřovaly proti funkcionářům bývalých buržoazních stran. Pak přišli na řadu církevní hodnostáři a po nich různí středostavovští odborníci v ekonomických postaveních. Pokud obžalovaní byli lidé vně systému, většina členů strany měla za to, že to byl logický výsledek zostrujícího se třídního boje.*“

Selucký, R. Czechoslovakia: the Plan that Failed. Thomas Nelson: London, 1970, str. 101.

²⁵ Generální tajemník komunistické strany Rudolf Slánský (Salzman), jenž byl ve druhé polovině roku 1951 zbaven této funkce, koncem téhož roku zatčen a o rok později popraven.

²⁶ Slánská, J. Report on my Husband. Atheneum: New York, 1969.

²⁷ Margolius, H. I do not want to remember. Wiedenfeld & Nicolson: London, 1973. Její manžel, Rudolf Margolius, náměstek ministra zahraničního obchodu, byl souzen a popraven současně se Slánským.

²⁸ Černý, cit. výše, pozn. č. 7, str. 439.

²⁹ Po zatčení komunistického náčelníka vojenské kontrarozvědky a náměstka ministra národní obrany Bedřicha Reicina byla např. zrušena nejhorší vyšetřovna ministerstva vojenství nazývaná „Domeček“. V téže době byly též zrušeny některé koncentrační tábory spravované ministerstvem národní obrany. Potlačena zpráva, str. 18, 67, 188. V roce 1951 byl Reicin zatčen, později odsouzen a popraven společně se Slánským.

a pravděpodobností jejího zneužití. Stejně jako Baudyš, i Slánská a London³⁰ posuzují policejní zvěle jen jako izolovaný fakt určitého období, které je ovšem v každém případě jiné.

Existuje-li tedy objektivní předěl rozhodný pro posuzování viny na nezákonnostech komunistického režimu, je to okamžik, jímž se komunistická strana ujímá výlučné vlády a s ní i výlučné odpovědnosti. V následujícím období má každý osobní možnost přesvědčit se o tom, do jaké míry praxe odpovídá ideologickým příslibům. Tím se ovšem stává zodpovědným nejen za svou důvěru vůči těmto příslibům, ale i za svou spoluúcast na praxi, která se s nimi rozchází.

Bylo by pošetilé předstírat, že může existovat ideální demokracie, v níž by se praxe s právními normami nerozcházel. Stejně neexistuje ani diktatura, která by se alespoň do určité míry neopírala o právní předpisy. Nejde tedy o absolutní měřítko. Přesto zůstává četnost úchylek od právního řádu³¹ jedním ze základních znaků odlišujících demokracii od diktatury.

4. Právní teorie

Monolitní politická moc může snadno destruovat celý právní řád nebo některou z jeho oblastí. I monolitní politická moc však ke své funkci potřebuje určitou soustavu obecně platných pravidel. A jedinou soustavou tohoto druhu, kterou má k dispozici, je soustava právní.

Stejně jako sovětské komunisty, ani Komunistická strana Československa si na počátku své vlády význam práva neuvědomovala. Za desetiletí komunistického režimu v Československu měli však jeho reprezentanti, zejména ti, kteří část této doby strávili ve věznicích, dostatečnou příležitost přesvědčit se, že destrukce právního řádu může být nebezpečnou i pro její iniciátory a realizátory. Takto poučení měli zájem na tom, aby základní obrysy právního řádu zůstaly zachovány. Mnozí se však přitom nechtěli vzdát možnosti arbitrážního mocenského rozhodování. Jejich ideálem byl takový obecný předpis, jehož obsah odpovídá jejich představám a automaticky reguluje všechny případy, na nichž nositel moci nemá specifický zájem, který však zároveň umožňuje svévolný zásah, pokud specifický zájem mají.

Jak na diskrepanci mezi právním řádem a skutečností reagovala sovětská ideologie? Jedním slovem by se dalo říci: dysfunkčně. Přesně tak, jak to Engels –

³⁰ Artur London, náměstek ministra zahraničí, souzen spolu se Slánským, v roce 1956 byl propuštěn a odstěhoval se do Francie, kde si náhle do podrobností vzpomněl na děsivost stalinského období třicátých let, které zčásti zažil v Moskvě. Jeho vysvětlení třicetileté ztráty paměti není příliš přesvědčivé: „*Chtěli jsme být dobrými marxisty, realisty, ale žili jsme mimo realitu ve svém vysněném světě. V nejtěžších okamžicích jsme lpěli na své iluzi, doufali v zázrak a vyhýbali se pravdě, která nás dělala a kterou jsme nechtěli znát [...]*“ London, A. The Confession. Macdonald: New York, 1970, str. 200.

³¹ Výraz „právní řád“ je užit pro soustavu právních norem v pozitivistickém smyslu.

a s daleko menším oprávněním – vytýká buržoazní ideologii. Nedovojuje představu ze skutečnosti, nýbrž skutečnost z představ. Podle Engelse „nejdřív si člověk vytvoří z předmětu pojem předmětu, pak zrcadlo obrátí a měří předmět podle jeho obrazu. Pojem se nemá řídit předmětem, nýbrž předmět se má řídit pojmem.“³²

Sovětská „teorie státu a práva“ dokonce neprováděla ani celý tento postup. Měla za to, že jeho první část dokončili jednou provždy klasikové marx-leninismu. Omezovala se tedy jen na druhou část a vyvozovala skutečnost z jejích představ. Vedla minuciózní diskuse o tom, jaké je správné, opravdu marxistické chápání jednotlivých právních pojmů a institucí. Nikdy však nepřekročila hranici formalistické spekulace. Záměrně končí diskusi právě tam, kde by mohla nabýt praktický význam.

Setkáváme se tu s jevem, který byl typickým pro všechny sovětské společenské vědy. Svádějí se boje o ideologickou čistotu určitého pojmu, vypracovávají se podrobné distinkce mezi jednotlivými pojetími a dokazuje se, že to či ono nejvíce odpovídá výroky marxistických klasiků a uznaných autorit. Užívá se přitom neoscholastická metoda. Hledá se logická správnost a úzkostlivě se opomíjí konfrontace s realitou, při níž by se ověřila pravdivost.

Odchýlení sovětské ideologie od praxe již nebylo jen projevem mylného zrcadlení skutečnosti, jen důsledkem chybného ideologického prisma, jímž je skutečnost nazírána. Není také jen náhodným, v běhu života spontánně vznikajícím úkazem, jak o tom mluví Engels. Vyplývá ze samé podstaty sovětského chápání ideologie i práva, jež mají demokratickými hesly a nefunkčními demokratickými institucemi zakrývat charakter diktatury. Efektivnost této snahy je jen dočasná. Alespoň při nástupu a v první fázi komunistické vlády jí však ideologie pomáhala získávat důvěřivé spolupracovníky a později dávala všem možnost předstírat, že se dopustili jen omluvitelného omylu.

Sovětská teorie státu a práva dosáhla v době, kdy se jí československá teorie začala výlučně řídit, nejhlubšího stupně úpadku. V právní vědě snad není smutnější čtení než záznam diskuse vedené v Moskvě v roce 1950 o učebnici *Teorie státu a práva*, kterou vydal Ústav práva Akademie věd SSSR v roce 1949.³³ Jakkoliv se to zdá být nemožné, politická servilnost této diskuse ještě převyšuje tutéž vlastnost knihy samé. A právě vydání sovětské učebnice upravené podle připomínek oné diskuse se stalo na mnoho příštích let vodítkem československé právní teorie.

Základem sovětského právního pojetí je definice práva, kterou ve třicátých letech podal A. J. Vyšinský.³⁴ Tato v podstatě pozitivistická definice obsahuje

³² Engels, F. *Anti-Dühring*. International Publishers: New York, 1939, str. 111.

³³ Aržanov, M. A. (red.) *Teoria gosudarstva i prava*. AN-SSSR: Moskva, 1949.

³⁴ Ivan Bystřina takto shrnuje sovětské právní pojetí: „Právo je soubor právnických norem, soubor pravidel stanovených nebo potvrzených státem, jež vyjadřují vůli třídy (nebo celé společnosti), a které upravují společenské vztahy i chování lidí v zájmu vládnoucí třídy (nebo celé společ-

zcela nesourodou příměs vyššího principu „zájmu vládnoucí třídy“, a dává tudíž možnost různého výkladu. To však neznamená, že je povolen individuální názor. Právě oficiální sovětská učebnice stanovila, který výklad je závazný. Československým ideologům v oblasti práva zbývalo jen pořizovat překlady a výtahy s nově uspořádanými starými citáty.

Každé politické období diktatury sovětského typu vymezovalo i okruh citátů, jež smějí být použity. Kolísající míra intelektuální svobody se měří právě tím, jak rozsáhlý je tento okruh povolených citátů. V padesátých letech vše, co nesouhlasilo s leninskou představou vlády sovětů, jak ji chápal Stalin, bylo zakázáno a ani Marx a Engels nebyli ušetřeni. Nejen jejich časné dílo bylo globálně prohlášeno za nezralé, ale proskribována byla i řada jejich pozdějších spisů, včetně celého třetího dílu Marxova *Kapitálu*.

Po mnoho let směly československé společenské vědy, a v mnoha případech i vědy přírodní, jen obezřetně opakovat stanoviska a názory nauky sovětské, která na svůj účet zase směla i v otázkách nejobornějších jen obezřetně opakovat stanoviska a názory vyslovené vedoucími politickými činiteli. Nejen obsahová, ale i formální primitivnost sovětské právní nauky nemohla nepobuřovat ani komunistické straně nejvěrnějšího právníka vychovaného v evropské právní kultuře. Čím vyspělejší je kulturní tradice té země pod sovětským vlivem, tím silnější jsou pochyby a nesouhlas. Československý příklad je toho dobrým dokladem.

Jakmile po Stalinově a Gottwaldově smrti nepatrně povolil ideologický tlak a o něco se rozšířil okruh přípustných citátů, pokusili se toho někteří českoslovenští marxisté využít alespoň ke zpřesnění některých formálních aspektů právní teorie. Již v první polovině padesátých let mladý československý právník roztrídil za svého několikaletého studijního pobytu v Moskvě všechny v té době povolené právní citáty a tím, po vzoru Petra Abélarda, otevřel dveře pro další vývojový stupeň komunistické scholastické spekulace.³⁵

V druhé polovině padesátých let se na bázi přípustných citátů rozpoutaly diskuse o řadě formálních právních problémů, které zčásti měly jen únikový význam, ale zčásti se ukázaly být přípravou i na úvahy meritorní. K těm ovšem mohlo dojít až v šedesátých letech, kdy se okruh uznávaných marxistických pravd dále rozšířil a dal příležitost k obhajobě podstatněji rozdílných názorů.

nosti), *souhrn pravidel, jejichž dodržování je zajišťováno státní mocí*. Bystřina, I. Právní názory a právní instituce. Orbis: Praha, 1954, str. 109. Podrobný rozbor různých nevýznamných odchylek od Vyšinského definice podává Ivo Lapenna, *State and Law: Soviet and Yugoslav Theory*. Yale University Press: New Haven, 1969, str. 108.

³⁵ Ivan Bystřina na 128 stranách své práce *Právní názory a právní instituce* uvádí 338 citátů, jejichž složení je pro právní vědu sovětského typu padesátých let typické: Marx-Engels – 125 citátů; Lenin – 58 cit.; Vyšinský – 27 cit.; Dějiny VKSb – 18 cit.; diskuse o učebnici *Teorie státu a práva*, uspořádané v Moskvě v roce 1950 – 15 cit.; Mao-ce-tung – 14 cit.; stranické dokumenty a právní předpisy SSSR – 13 cit.; různí sovětské autoři z oboru práva – 33 cit., z toho 10 s kritickými výhradami, ostatní – 10 citátů.

Marxistická teorie totiž nadále zůstávala v zajetí scholastické metody a žádný nový názor nemohl být vysloven, aniž by se opíral o příslušný citát.

Pro vývoj „marxistické vědy“ se v tomto stadiu staly směrodatnými tři okolnosti: hypertrofie literární plodnosti jejich zakladatelů, variabilita názorového vývoje Marxe i Engelse a – *last but not least* – diskrepance mezi různými variacemi jejich názorů a různými variacemi koncepce Leninovy. Je těžké najít přesvědčení, které by se nemohlo zaštitit vhodným výrokem některého z marxistických klasiků. Tím se otvírala cesta k empirickému poznání doplněnému ex post příslušnou citací.

Teprve v šedesátých letech bylo krok za krokem ve větší míře dovolováno společenským vědám, aby překročily meze apologie politických rozhodnutí a kladly si i vlastní otázky a samy se též pokoušely o jejich zodpovězení. A jen krok za krokem se věda, v předchozím desetiletí personálně ochromená a odborně zastavší, těmto možnostem přizpůsobovala. Byl to však obtížný úkol, poněvadž centralistická organizace vědeckých pracovišť, podřízená požadavku co nejsnazší politické kontroly, nebyla strukturálně ani personálně změněna.

Jen v tomto relativním smyslu se také dá chápat a měřit uvolňování tvůrčích možností společenských věd, ke kterému došlo v Československu. Dokonce ani Dubčekovo období nepřineslo zásadní metodologickou změnu. Ovšem výběrová cenzura citátů padla a ideologická stavba o ni opřená ztratila konsistenci a hrozila rozpadem. Zkoumání politické reality bez dodatečné snahy o ideologické ospravedlnění by bylo následujícím přirozeným stupněm tohoto vývoje. Rok 1968 se tomuto stupni přiblížil, ale po sovětské intervenci byla tvůrčí svoboda společenských věd znovu podrobena dalekosáhlým omezením a vrácena na úroveň padesátých let.

Pohlédneme-li na čtyřicet let československé teorie státu a práva pod sovětským režimem, vidíme, že sledovala sovětský příklad nejen co do metody, ale i co do tematiky. Stejně jako sovětská, i československá teorie státu a práva tohoto období se většinou omezila na velmi úzký okruh otázek, což *vice versa* znamená, že se širokému okruhu problémů vyhýbá.

Jen v řídkých okamžicích politického uvolnění se okruh diskutovaných otázek rozšiřoval. Pak však právě témata základního okruhu, nebo alespoň jejich výlučně formální aspekt, ustoupí do pozadí. Zůstali jim věrni jen ti nejopatrnější, kteří obezřetně vyčkávali, až politický režim znovu přituhne. Až k tomu dojde, doplní zas jejich řady ti ostatní, kteří v okamžiku uvolnění byli alespoň tak opatrní, že si nezavřeli cestu k dalším pracovním a publikačním možnostem. Základní okruh témat nebylo třeba rozšiřovat, formální diskuse mohla navázat tam, kde předtím přestala. Ostatně každé nové politické přitažení šroubu bylo provázáno oficiální deklarací či usnesením některého vedoucího orgánu komunistické strany, a bylo tudíž možno probírat staré otázky z nově předepsaného hlediska.

Sovětská právní věda se tak dostala do paradoxní situace. Patří jí zásluha zájmu o některé pojmové kategorie, které by mohly být pro právní bádání užitečné. Zá-

roveň však tuto zásluhu znehodnotila tím, že diskuse o nich vedla pouze v deduktivní a zcela samoúčelné poloze. Sama věda byla na tom ovšem jen částečně vinna. Politická situace většinou konfrontaci s realitou nepřipouštěla a někteří právní teoretici se tedy omezovali na formální diskuse v naději, že v jejich průběhu budou moci vyslovit alespoň drobet pravdy. Jiní se ovšem těchto diskusí chápali jako vítané příležitosti k projevu neriskantní vědecké aktivity. A nejsou vzácné ani případy, kdy celá diskuse o fiktivním problému slouží jen tomuto účelu.

5. Právní fikce demokracie

Ve státech sovětského typu fakticky rozhodovalo jen jediné místo, totiž centrálně organizovaný aparát komunistické strany. Státní administrativa byla jen jeho nástrojem a prostředníkem.

Není-li v právních pojednáních padesátých let výslovně poukazováno na mocenskou roli komunistické strany, může to být výrazem cenzurou limitovaných možností. Byla-li však faktická role komunistické strany výslovně popřena, zrcadlo obráceno a veškerá moc v režimech sovětského typu připisována státu, jak to činila jejich oficiální ideologie, pak jde o záměrnou mystifikaci.

Všichni komunističtí teoretici se nepustili touto cestou. Někteří zvolili ošemetnou stezku rané sovětské právní nauky, zatímco jiní dali přednost návratu k mladému Marxovi a odtud k Hegelovi a pak zpět různými směry podle osobní záliby.

Časná sovětská teorie pokládala právo za formu ekonomických vztahů.³⁶ Toto úzké pojetí se ukázalo být tak neudržitelným, že se k němu neodvážili výslovně vracet ani ti sovětské autoři, kteří hledali po Stalinově smrti ve starší sovětské právní teorii lék proti voluntarismu právní koncepce A. J. Vyšinského. Sklon chápat právo jako formu společenských vztahů v širším smyslu se však v sovětské vědě i nadále projevoval. A stejně se s ním v různých podobách setkáváme i v právní literatuře československé.

Na chápání práva jako formy společenských vztahů navazovali v Československu především Zdeněk Mlynář, František Šamalík a Michal Lakatoš, kteří se, stejně jako někteří sovětské autoři, snažili v úzkém sepětí pojmu práva se společenskými vztahy najít odpomoc proti legislativní svévoli.

Mlynář stejně jako Šamalík jsou přesvědčenými marxisty, hledajícími cestu k uvedení politické reality v soulad s výchozí teorií, v jejíž správnost věří.

³⁶ Blíže o tom Pfaff, D. Die Entwicklung der sowjetischen Rechtslehre. Wissenschaft und Politik: Köln, 1968, str. 49, jenž sám se odvolává na příklady uvedené v Loeber, D. A. Unbewaltigte Vergangenheit in sowjetischem Zivilrecht, Zur Auseinandersetzung um das Wissenschaftliche Erbe von J. Stučka. In: Frenzke, D. Macht und Recht im kommunistischen Herrschaftssystem. Wissenschaft und Politik: Köln, 1965, str. 145.

Formálně-právní otázky u nich ustupují do pozadí. Vrchu nabývá problém obsahové determinace „obecné vůle“ vyjádřené v právních normách. Jako východisko k řešení jim přitom sloužilo spojení mezi společenskými vztahy a právem, s nímž ovšem nezacházeli příliš citlivě. Zvláště Šamalík³⁷ sklon ke spekulativní všeobjemnosti zaváděl do obecných poloh, v nichž se vlastní právní problematika zatemňuje. K specifickým otázkám práva se z československých marxistických teoretiků odpoutaných od dogmatu Vyšinského přibližoval jen Michal Lakatoš, jehož sociologizující pohled, na rozdíl od Šamalíka a Mlynáře, není zatížen metafyzickým rysem hegelianismu.³⁸

Úplně opačným směrem se na sklonku Novotného vlády pustil oficiální právní teoretik stalinského období, Viktor Knapp. Právník par excellence, teoretickým zaměřením právní pozitivista Knapp neusiluje jako ti předchozí o přizpůsobení politické organizace ideálně chápané marxistické teorii, nýbrž naopak o uvedení teorie v soulad se stávajícím politickým režimem. Má-li se přitom zachovat zdání návaznosti na původní představy Marxe a Engelse, stává se tento úkol nesnadným i při mimořádné intelektuální obratnosti, jakou vykazuje prof. Knapp, jemuž „další léta přemýšlení“ dovolují velkorysé změny stanoviska³⁹ v souzvuku s proměnami oficiálního politického kursu.

„Konkrétně jde o to,“ napsal Knapp na adresu Mlynáře a Šamalíka, „aby se právo (a v důsledku toho socialistická zákonnost) nestaly toliko věci podstaty přestavě být věci formy, což by ve svém konečném efektu vedlo rovněž ke zdůvodnění praktické libovůle, a zadruhé, aby se z definice práva neztratila vůle vládnoucí třídy (vůle lidu) a její projev, což je, myslím, skutečně geniální objev Marxův a Engelsův a trvajících základní součástí jakékoli marxistické definice práva.“⁴⁰

Jakým způsobem Knapp to, co pokládá za „skutečně geniální objev Marxův a Engelsův“, totiž „vůli vládnoucí třídy (vůli lidu) a její projev“, uvádí do souladu se sovětskou formou diktatury? Je to úkol nesnadný a jeho nesnadnosti je úměrná i složitost Knappovy úvahy docházející k závěru, že „[...] rozhodující společenskou strukturou, v níž se koncentruje třídní vědomí vedoucí dělnické třídy, je komunistická strana jako historický subjekt dialektického rozumu. Komunistická strana se zároveň v socialistické společnosti stává vedoucí společenskou silou a její vědomí se stává společenským vědomím socialistické společnosti.“⁴¹

³⁷ Šamalík, F. Právo a společnost. Academia: Praha, 1965; a Člověk a instituce. Svoboda: Praha, 1967.

³⁸ Lakatoš, M. Otázky tvorby práva v socialistické společnosti. ČSAV: Praha, 1963; Občan, právo a demokracie. Svobodné slovo: Praha, 1966; Úvahy o hodnotách demokracie. Melantrich: Praha, 1968.

³⁹ „[...] zároveň mne ovšem další léta přemýšlení dovedla k úplnému odklonu od Vyšinského koncepce práva.“ Knapp, V. Filosofické problémy socialistického práva. Academia: Praha, 1967, str. 36, pozn. 26a.

⁴⁰ Tamtéž, str. 36 a 37.

⁴¹ Tamtéž, str. 26.

Proti Lakatošovu mínění, že komunistická strana nemůže nahrazovat vůli pracujících,⁴² Knapp ještě kategoricky dodává: „Strana celospolečenskou vůli nenahrazuje, nýbrž (objektivizovaná) vůle strany jakožto vůle ve společnosti relevantní celospolečenskou vůlí jest.“⁴³

Srovnejme pro zajímavost tento názor s ironickými slovy téhož autora na adresu nacistické právní teorie: „[...] ne každý právní cit ve společenství tvoří právo, nýbrž pouze právní cit panující. Lidé se navzájem liší, a to dokonce i tehdy, jsou-li členy téhož národního společenství, a není proto jednotného právního citu. Nestačí tedy právní cit jen tak nějakých soukmenovců a nestačí ani právní cit v národě převažující, neboť to činí ze státu jen zdánlivou demokracii, ze státu vůdcovského stát vedený a z práva míc v rukou nesvědomitých štváčů lidu. Právní cit musí být ve společnosti panující, jen ten je rozhodný.“⁴⁴

Avšak si duo faciunt idem, non est idem, neboť, jak vysvětluje Knapp, „[...] v socialistické společnosti je dána sebezdokonalovací schopnost strany (Knapp míní komunistickou, nikoliv národně socialistickou – pozn. aut.), která zaručuje, že právo – i když třeba ne lineárně – samo nutně sleduje proces sebezdokonalování.“⁴⁵

Gustáv Husák vyjádřil tutéž myšlenku, aniž by k tomu potřeboval Knappovu vědeckou výbavu: „KSC ve své politice vyjadřuje a obhajuje skutečné objektivní zájmy pracujících, a to bez ohledu na to, že si tuto skutečnost část pracujících ještě neuvědomuje.“⁴⁶

⁴² „Někteří teoretikové si problém celospolečenské vůle značně zjednodušili tím, že prostě prohlásili, že celospolečenskou vůlí v socialistické společnosti vyjadřuje komunistická strana.“ Lakatoš, cit. výše, pozn. č. 38, str. 19–20.

⁴³ Knapp, V. cit. výše, pozn. č. 39, str. 26, pozn. 174a.

⁴⁴ Knapp, V. Právní filosofie fašistického Německa. In: Dějiny politických a právních ideologií II. SPN: Praha, 1967, str. 194.

⁴⁵ Knapp, V. cit. výše, pozn. č. 39, str. 121.

⁴⁶ Husák, G. Leninské učení o straně a československá realita. In: Otázky míru a socialismu I, 1970, také in Projev a stati. Praha: Svoboda, 1970, str. 368–369.